

UOT: 5704,01**TÜRKOLOGİYADA FELİN ANALİTİK FORMALARININ
TƏDQIQI TARİXİ****A.A.HÜMBƏTOVA**
Azərbaycan Dillər Universiteti
aynurahumbatova@yahoo.com

Bu məqalədə analitik formaların dörd əsirlik tədqiqi tarixi qısaca gözdən keçirilərək, əsasən, bu tədqiqatların üç inkişaf mərhələsinə bölünməsinə gətirib çıxarır. Hər bir mərhələdə dilçilərin müxtəlif fikirlərinə nəzər salınaraq, analitik formaların, nəticə etibarilə hələ də tədqiq mövzusu olması vurğulanır. Bütün türk dillərində feli sözyaratma prosesinin əsas hissəsini təşkil edən analitik fel formalarına daha çox önəm verilməsi nəticəsinə gəlinir.

Açar sözlər: türkologiya, analitik formalar, analitik fellər

Türk dillərində analitik fel və felin analitik formalarının tədqiqi çox qədim tarixə malikdir. Amma bu formaların geniş və hərtərəfli tədqiqinə XIX əsrin ortalarından başlanmışdır. O zaman bu formalar haqqında həтта indi də öz nəzəri əsaslarını qoruyub saxlayan bir çox irihəcmli əsərlər yazılmışdır. Bəzi türk dillərində bu formalar dərinədən öyrənilmiş, bəzilərinə isə səthi tədqiq olunmuşdur. Bütün türk dillərində bu formaların tam eyni struktura malik olmadığını nəzərə alaraq, bir çox oxşar xüsusiyyətlərini əsas götürərək, quruluşca bənzər olan bəzi analitik formaları ilk dəfə sistemləşdirən A.A.Yuldaşev, ilk olaraq, bu formaların tədqiqi tarixinə xüsusi önəm vermişdir.

Ümumiyyətlə, türk dillərində analitik formaların dörd yüz illik tədqiqi tarixi nəticəsində bu formalar haqqında önəmli fikirlər irəli sürülsə də, bir çox fikir ayrılıqlarına da tez-tez rast gəlmək mümkündür. Bu tədqiq tarixinin XVIII əsrdən başladığı qeyd olunsada, türk dillərində analitik formaların özləri çox qədim tarixə malikdir. Belə ki, bəzi türk dillərində bu formaların sayının 50-dən artıq olması bu fikrin doğruluğuna dəlalət verir.

Ümumiyyətlə, analitik dillər və onunla bağlı hesab olunan anlayışlar - “analitik formalar”, “analitik quruluş” dilçilikdə XIX əsrdən məşhur alman alimi A.Şleyxerin dillərin morfoloji təsnifatının tərtibatında istifadə etdiyi “analitik dillər” termini ilə məlum olmuşdur. O, müqayisəli dilçiliyin digər klassikləri kimi hesab edirdi ki, mükəmməl insan və onun dili dünya tarixinin elə

ilk çağlarında mövcud olmuşdur. İnsan cəmiyyətinin inkişafı bu alimlər tərəfindən özünəməxsus tənəzzül kimi qəbul olunur və analitik dillər hesab olunan yeni hind-avropa dillərinə isə öz təbiiliyini itirmiş dillər kimi baxılırdı [6, 11].

P.O.Musayevə görə insan dilinin təkamül yolu, təxmini olaraq, aşağıdakı şəkildə götürülür:

tam təcrid olma – dilin analitikliyi, hər hansı morfoloji əlamətlərin və ya nişanələrin olmaması;

analitik formalar (analiz) – dildə morfoloji mənaların əsas ifadə üsulu kimi analitik konstruksiyaların, daha sonra isə sözlərin analitik formaların əmələgəlməsi;

sintez – analiz və sintez arasındakı aralıq mövqe və ya hissə - aqqlütinativləşmə; xüsusən daha çox möhkəm bütövlüyə xarakterik olan fleksiya – şəkilçi və əsasın, kökün birləşməsi [6, 54].

Onu da qeyd etməliyik ki, yuxarıda qeyd olunmuş inkişaf yolu dillərin inkişaf tarixi nəticəsində, bəlkə də bir neçə min illər ərzində, qüvvətli olan dillərin başqa dillərin quruluşuna təsiri ilə morfoloji cəhətdən qarışıq tip dillərin və ya müxtəlif tip dillərin xüsusiyyətlərinin hər hansı bir dildə cəmlənməsinə səbəb olur. Buna görə də, dilin təkamül prosesi və bu proses zamanı bir neçə mərhələlər keçmiş dillər və bu mərhələlərdə digər dillərin təsirinə məruz qalmış dillərdən biri hesab olunan Çin dili tipoloji cəhətdən analitik dil olmasına baxmayaraq, morfoloji cəhətdən daha çox aqqlütinativ xarakterə malikdir. Belə ki, Çin dilində analitik formalar aqqlütinativ dil hesab olunan Azərbaycan dilindən kəmiyyət etibarilə qat-qat azdır.

Türkologiyada analitik yolla sözyaratma prosesi geniş yayılsa da, türk dillərinin ayrı-ayrı yarımqruplarında o özünü müxtəlif şəkildə biruzə verir. Başqa sözlə, bu prosesin yayılma sahəsi, əhatə dairəsi, ayrı-ayrı türk dillərində müxtəlif həcmdə, fəallıqdadır. Məsələn: analitik fellər miqdar etibarilə qıpçaq qrupu dillərində (kumık, tatar, başqırd, qazax, özbək, noqay və s.) oğuz qrupu dillərinə (türk, Azərbaycan, türkmən, qaqaüz, kırım tatarları və s.) nisbətən qat-qat çoxdur. Qıpçaq qrupu dillərində geniş yayılmış “-p yat, -p yür, -p utira və s.” bu qəbildən olan qrammatik formantlarla yaranan analitik fel formaları isə oğuz qrupu dillərində, demək olar ki, yox dərəcəsidir [1, 3].

Ümumiyyətlə, türk dillərində fellərin analitik formalarının tədqiqi ilə məşğul olan müasir dilçilər analitik formaların tədqiqi tarixini 3 tarixi mərhələyə bölür:

- 1.XVII əsrdən XIX əsrin ortalarınaqədər olan müddət;
- 2.XIX əsrin ortalarından XX əsrin 20- ci illərinə qədər olan müddət;
3. XX əsrin 20-ci illərindən indiyədək olan müddət.

İlk iki mərhələdə felin analitik formaları zəif tədqiq olunur. Belə ki, XVII və XVIII əsr qrammatikləri analitik formaları morfoloji vahidlərə aid edir və onları şəkilçi formaları sırasında tədqiq edirdilər. XVIII əsrdə tatar dilinin qrammatikasında “edi” ilə 12 və “bol-, kel-, al-“ ilə 3 analitik formaların mövcudluğunu qeyd edən İ.Qıqanov da analitik formalar haqqında bu fikirdə idi.

Felin analitik formaları haqqında olan bu fikirlə XIX əsrin əvvəllərində razılaşılsa da, bəzi yeni mövqelər və vəziyyətdən asılı olaraq müxtəlif yanaşmalara da rast gəlinməyə başlanılırdı. Amma artıq XIX əsrin ortalarından başlayan II mərhələdə felin analitik formalarının yeni adlı forması, mürəkkəb və tərkib sözü ifadə edən, feli sifət və köməkçi feldən ibarət olan - perifrastik formalar haqqında ilk fikirlər irəli sürülərək, german tədqiqatçılarının ənənəsi ilə, onları yanlış olaraq sintaktik birləşmələr hesab edirdilər. Bəzi Azərbaycan dilçiləri “idi” yarımçıq felini köməkçi fel hesab edərək, onları mürəkkəb fel formasının düzəlməsində istifadə edirdilər (M.A.Quliyev, D.A.İbrahimova, T.A.Hacıyev). Bu zaman onlar unudurdular ki, mürəkkəb söz komponentləri arasında elə bir əlaqəni təşkil edir ki, bu əlaqə onların leksik mənasının özünəməxsus şəkildə yaranmasına və bunun nəticəsində də yeni bir leksik vahidin əmələ gəlməsinə gətirib çıxarır; mürəkkəb sözün yaranmasının vacib şərtlərindən biri hesab olunan, yeni semantik sferada komponentlərin mənalılarının realizə imkanları və komponentlər arasında sintaktik əlaqənin pozulması ilə müşayiət olunma imkanlarıdır. Mürəkkəb sözün komponentləri həmişə leksik vahidlər - öz leksik mənasını yalnız qismən realizə edən söz kimi dərk olunur, mürəkkəb söz özü isə bütövlükdə hər hansı bir cümlə üzvü ilə sintaktik əlaqəsi nöqtəyi-nəzərdən xarakterizə edilməyən komponentlərin leksik vahidi kimi qavranılır. Onu da qeyd etməliyik ki, bu ən azından türk dillərində bu qaydadadır [8, 9].

Bununla yanaşı, bu zaman rus dilçiliyində analitik formalar haqqında mübahisəli məsələləri türk dillərinə təsirsiz ötürmüşdü. Belə ki, XIX əsrin ilk yarısından “стать, начать, начинать (başlamaq), хотеть (istəmək), мочь (bilmək, bacarmaq)” kimi feli köməkçi fellər hesab olunaraq, felin analitik formalarını düzəldən formalar kimi bir çox dilçilər tərəfindən, xüsusən də, Azərbaycan dilçiləri tərəfindən, əsasən, mürəkkəb fel əmələ gətirən formalar kimi qəbul olunurdu. Bəzi dilçilərimiz isə A.A.Potebniya ilə həmfikir olaraq, bu formaları qramatik kateqoriya kimi deyil, hər hansı başlanğıc ifadə edən məntiqi formalar kimi qəbul edirdilər.

Beləliklə, II mərhələ dövrü, gördüyümüz kimi, analitik formalar haqqında qarışıq fikirlərlə zəngindir və ümumiyyətlə, səhvən analitik formaların hamısını mürəkkəb və tərkibi fellərin daxilində şərhinə daha çox yer verilir, buna görə də bu formaların tədqiqi gecikərək, onların tədqiqinin III mərhələsinin yaranmasına gətirib çıxarır. Bu mərhələdə türk dillərində felin analitik formalarının bir çox yeni xüsusiyyətləri üzə çıxarılar, onların dildə daşdığı önəm və mahiyyət daha çox dərk olunur. Ümumiyyətlə, XX əsrin 50-ci illərində ümumi dilçilikdə, xüsusən də türkologiyada “analitik quruluş” anlayışı fəal müzakirə mənbəyi olub, müxtəlif dillərdə analitik formalar haqqında müəyyən fikirlər irəli sürülürdü.

Bu mərhələdə türkologiyada ilk ən böyük, iri həcmli əsər A.A.Yuldaşev tərəfindən (Аналитические формы глагола в тюркских языках, 1965) qələmə alınmışdır. O, əsərində türk dillərində felin formalarının elmi-nəzəri əsaslarını tədqiq edərək, onları bir neçə növə bölərək, xüsusi şəkildə sis-

temləşdirir.

Müəllif qeyd edirdi ki, qədim türk runik abidələrində analitik fellər kəmiyyət etibarilə bəzən çox hesab olunmağına baxmayaraq, onların quruluş etibarilə, əsasən, hal-hazırda işlənən felin analitik formalarından fərqləndiyi üçün o, müasir türk dillərinin leksik bazası əsasında tədqiqata başlanmasını daha məqsədəuyğun hesab edərək, bu formaların kəmiyyətini aşağıdakı şəkildə şərh edərək, dəqiqləşdirir.

A.A.Yuldaşev hesab edir ki, analitik formaları bir konkret əlamətə əsaslanıb təyin etmək mümkün deyil. Belə ki, eyni dil qrupuna aid olan dillərdə belə bir çox hallarda analitik formalar bir-birindən fərqlənir. Bəzən kəmiyyət, bəzən forma və bəzən də tərkib baxımından fərqli olan bu formaları türk dillərində də müəyyənləşdirmək imkanının olduğunu vurğulayaraq, onları kəmiyyət etibarilə belə müəyyənləşdirməyə çalışır. O, bəzi türk dillərində (türk, Azərbaycan, yakut, kumık) bu formaların 50-dən artıq daimi formasını, bəzilərində (noqay, qırğız və qaraçay-balkar) 40-50 civarında olan formasını, bəzi yerdə qalan türk dillərində, xüsusilə də, tuvin dilində, təqribi olaraq, onların 30 formasını qeyd edir [8, 28].

Gördüyümüz kimi, burada Azərbaycan dili türk dilləri içərisində felin analitik formalarının zənginliyi etibarilə üstün mövqə tutduğu nəzərdən yayınmır. Bu da bir daha dilimizin türk dilləri arasında da qədimliyi ilə seçildiyinə dəlalət verir.

Onu da qeyd etməliyik ki, A.A.Yuldaşev özü də əsərində vurğulayırdı ki, o, bütün türk dillərində olan analitik fel formalarının ayrı-ayrılıqda malik olduğu xüsusiyyətləri dərindən tədqiq etməyə çalışmamışdır [8, 15]. O, sadəcə olaraq, ümumtürk dilində bu formalara xas struktur cəhətləri şərh etməyə önəm vermişdir.

Ondan başqa bir çox dilçilər felin analitik formalarına qrammatikanın bir tərkib hissəsi kimi yanaşır, bəziləri isə onu frazeoloji vahidlər – sərbəst və sabit söz birləşmələri kimi qəbul edir. Bir çox dilçilər, ümumiyyətlə, söz birləşməsi ilə analitik fel arasında, demək olar ki, heç bir sərhəd qoymurlar. Məsələn: A.N.Kononov yazır: “Fellərin sintaktik-morfoloji yaranma üsulundan başqa, tamamilə sintaktik yaranma üsulu da mövcuddur. Bu növ fellər sabit söz birləşmələridir ki, tamamlıq, zərflik və ya bəzən də mübtəda və feli xəbərdən ibarətdir və tam vahid bir məfhum ifadə edir. Məsələn: iş görmək, hesab etmək və s. Başqa sözlə, müəllifin fikrincə, “iş görmək” həm sabit söz birləşməsi, həm də feldir [5, 278].

Bu zaman onu da qeyd etməliyik ki, yalnız bir məfhum ifadə etməsinə, yəni bir əlamətə əsaslanaraq, analitik formaları sabit söz birləşmələrinə aid etmək doğru sayılmaz. Belə ki, sözləri yalnız onların semantik mənalılarına əsaslanaraq, qruplaşdıraraq sistemləşdirmək dildə qarma-qarışıqlıq törədir. Hətta tərkibi felləri də belə, yalnız bir vahid məna ifadə etməsinə görə qruplaşdırıb, ayrıca bir morfoloji vahid kimi göstərmək dilin tədqiqi nöqtəyi nəzərdən düzgün deyil. Hər bir sintaktik və yaxud da morfoloji tərkiblərin, onu başqa tərkiblərdən fərq-

ləndirən bir çox xüsusiyyətləri olur. Bu xüsusiyyətləri tam müəyyən etdikdən və onlara məxsus spesifik cəhətləri göstərdikdən sonra, bu tərkibləri qruplaşdırmaq haqqında danışmaq olar.

A.M.Şerbak analitik formaları morfolojiyaya aid edirdi. O, qeyd edir ki, türk dillərində fel düzəltmədə analitik formaların rolu olduqca böyükdür. “Et, kıl, bol, ur” və bu kimi başqa analitik formaların köməkçi fel komponenti kimi işənən formalarına, demək olar ki, bütün türk dillərində rast gəlinir. Məsələn: azərb. “ele-“, türkmən “eylə-“, uyqur “aylı-“, başqırd “yasa-“, türkcə “yap-, buyur-“, çuvaş “tu-“, yakut “qin” [7,153].

Beləliklə, türk dillərində felin analitik formaları haqqında yazılmış əsərlərə əsaslanaraq, onlar haqqında aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar: felin analitik formaları bütöv mənalı felin və ilk olaraq, heç bir birləşmə strukturlu elementlərdə götürülməyən və həmin birləşmələrdən yalnız kənarında meydana çıxan; ikincisi, bu birləşmənin leksik əsasını təşkil edən elementin məntiqi hallarda tam başqa elementə tətbiq olunması; üçüncüsü, başqa formanın mənasının və ya felin qrammatik sistemdə müstəqil, heç nə ilə əvəz olunmayan məna vahidinin üslubi variantını təşkil edən, qrammatik məna ilə bağlanmış müəyyən bir köməkçi felin hissələrə ayrılmış sintez forması kimi ifadə olunur [8, 26].

ƏDƏBİYYAT

1. Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası. Bakı: 1962, 372 s.
2. Zeynalov F.R. Müasir türk dillərində analitik yolla yaranan fel formaları / Elmi əsərlər. Dil və Ədəbiyyat, № 4. Bakı, 1977, 70 s.
3. Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə (fonetika, leksika, morfolojiya). Bakı: Maarif, 2008, 353 s.
4. Будагова З.И. Основы грамматики современного азербайджанского языка.
5. Кумахов М.А. О, так называемых, аналитических глаголов. Академия Наук СССР. Аналитические конструкции в языках различных типов. М.: Наука, 1965, 343 с.
6. Мусаев П.О. Аналитические формы глагола в языках различных типов. Дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1996, 145 с.
7. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Глагол). Ленинград: Наука, 1981, 183 с.
8. Юлдашев А.А. Аналитические формы глагола в тюркских языках. М.: Наука, 1965, 275 с.

ОБ ИСТОРИИ ИССЛЕДОВАНИЙ АНАЛИТИЧЕСКИХ ГЛАГОЛЬНЫХ ФОРМ В ТЮРКОЛОГИИ

А.А.ГУМБАТОВА

РЕЗЮМЕ

В этой статье приводим краткий обзор исследований, проведенных за четыре века и это, в основном, приводит к трехэтапному развитию. Взглянув на различные мнения каждого лингвиста на каждом этапе, в конечном счете, можно прийти к мнению, что аналитические формы все еще являются предметом исследований. В результате приходим к выводу, что в словообразовании глагольных форм всех тюркских языков все

больше нужно уделять внимание на исследование аналитических глагольных форм.

Ключевые слова: тюркология, аналитические формы, аналитические глаголы.

ON THE HISTORY OF INVESTIGATION OF ANALYTICAL VERB FORMS IN TURKOLOGY

A.A.HUMBATOVA

SUMMARY

In this paper, the four century investigation process of analytical verbs is briefly studied and the very investigation leads to their division into three development stages. Taking a look at different views of linguists on each stage, analytical forms are still ultimately emphasized as the subject of research. As a result, it is mentioned that a higher priority must be given to the analytical verb formations, as they are the main part of the verbal word formation in the Turkic languages.

Key words: turkology, analytic forms, analytic verbs.